

Դեղ սրբագրութիւն են, վասն զի ձի՛ւ ոչ թէ դաշինքի մէջ ստութիւն մացնել այլ դաշնեւ-
լոյծ ըլլալ կը նշանակէ հոս:

ԺԵ. 17. “Հաստատուն զոտս ի բոյս
հարկան ել. յենուլ ի համբերութիւն,
պնդել ի պատերազմի:” Յայտնի է, որ շենական
էմբէրէսթաւի զանազան պատիպատ մեկնութիւն-
ներն են, որոնցմէ վերջինն ամենայաջողն է: Բո-
լորովին անիմաստ և ինքնաստեղծ է առաջին
նախագասութիւնը, որուն “բոյս, ընթերցուածը
գրչասխալ է անշուշտ փոխ. “բոյս, ի:

ԺԵ. 31. “Միջնաբերդին վեհառանց:”,
Յուն. ձերաւ նախ իր հասարակ եւ ապա իրը
յատուկ անուն համարած է:

Վերջ տանք առ այժմ այս ցանկին, որ
կարծեմ կը բաւէ թարգմանութեանս սրբա-
գրուած ըլլալուն ենթադրութիւնն արդարաց
նելու:

Ժամանակի մասին սա պիտի աւելցնեմ,
որ մինչ իրը terminus a quo 432 կը հետեւի
մեր ըսածներէն, իրը terminus ad quem պէտք
է նշանակել առ առաւելն՝ 450: Եղիշէ կը
պատմէ, թէ “Վարդան ի ձեռն առեալ զքաջ
նկարագիրն Մակաբայցւոց, ընթեռնոյր ի լսե-
լիս ամենեցուն:” (Եղիշէ, Գործք, Վենետիկ
1859, էջ 81), ինզիր չկայ՝ հայերէն թարգ-
մանութեամբ. հայ ամբողջ բանակին յունագի-
տութիւնն աւելի քան տարակուսական է: Այս-
պէս ուրեմն 18 տարու ան ժամանակաշրջանի մը
մէջ կը ծփանք. զայն աւելի սեղմելու կուռան կը
պակսի: Թէեւ բուզանդ իւր Պատմութեան մէջ
սերտ աղերս կը ցուցնէ Մակաբայցւոց գրքե-
րուն հետ, անոնց հայերէն թարգմանութիւնը
կը ճանչնայ ու կը գործածէ, բայց բուզանդի
գրութեան ժամանակն անստոյդ ըլլալով, զայն
չէ կարելի հաշուի առնուլ ժամանակի ինդրոյն
մէջ՝ իրը եղը:

(Ըստ Հայութիւնի)

Հ. ՍԱՀԱԿ ԿՈԴԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ

2.

Դեռութիւններ:

(Ըստ Հայութիւնի)

5. Մանր երկեր. ա. Յաղագս մեկնու-
թեան քերականին. զոր արարեալ է մեծ
վարդապետին Վարդանայ ի խնդրոյ թա-
գաւորին Հայոց Հեթմոյ: Սկիզբն է “Քերա-
կանութիւն է հմտութիւն, որք ի քերթողացն
են ի շարագրացն իրու բազում անգամ ա-
սացելոց”:

Զեռազիր ծանօթ են մի քանի հատ, ինչ-
պէս մեր Մատ.ի թ. 337:

բ. Անթառամ ծաղիկ Վարդանայ
վարդապետի ի խնդրոյ Մարզի: Մրտայով
ասութիւններով եւ քնքոյշ զգածումներով զե-
ղուն երկս արտասանած է Արեւելցի վարդա-
պետը Ա. Կուսի վերափոխման տօնին առթիւ:
Կը սկսի. “Թագաւորեալ սուրբ եկեղեցի աս-
տուածաբար հրաման տայն”:

շ. Ալեշան կը հաւաստէ որ “Նմա ըն-
ծայեն ոմանք եւ զԱնթառամ ծաղիկ երեք տուն
շարականն, իսկ այլք զմեկնութիւն նորին”
(Վարդ., Յուղ., էջ 6): Վերջններու ձայ-
նակից կըլլամ, վասն զի հեղինակն ինքնին կըսէ.
“Յորս համարձակեալ եղաք զաստուածամերձ
ծերունեացն զբանս զոր երգեն յայսմ աւուր
մանկունք եկեղեցւոյ ասելով իւրական հոգե-
խառն եւ աստուածամուխ բանին մեծացուցէիւն:
Զի եթէ մեր թարգմանին եւ հոգեշարժ վար-
դապետն Մովսէս ասացեալ է զծնդեան եւ
զյարութեան երգս շարականաց եւ թէ մեծն եւ
հանդիսաւոր Ճգնաւորն Բարսեղ մականու ամբ
ճոնն կոչեցեալ... ապա չէ պարտ պակաս հայել
ի խորհրդաւոր բանքս յայս քան յառաքելական
յաւանդութիւնն. քանզի ի նոցանէ եւ ի նոյն
հոգւոյ խօսեցեալ եղեւ հաւասարապէս Ան-
թառամ ծաղիկն (էջ 6—7):

Զեռազիրը. Կան բազմաթիւ հմտո. հատ
մը մեր Մատ.ի թ. 642, թղ. 1—19: Օրինա-
կուած է Յ. Վանականի “Ուրախացիր Պսակ
կուսի, երկին կից:

Հրատարակութիւն. Տեսութիւն Անթա-
ռամ ծաղիկ մեծացուցէին, արարեալ մեծին
Վարդանայ վարդապետի, տպեալ ի Ա. Երուսա-
լէմ 1834:

ւ. Թուղթ Վարդանայ վարդապետի առ Հեթում թագաւորն զրեալ է յԱւետարանէն: Զբաց ասաց Տէրն յայրն որ ասացն. Վարդապետ, եկից եւ ես զինի քոյ: Դարձեալ՝ Հուծմունք ի Ս. Գրոց Վարդանայ վարդապետի ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին պետի ի խնդրոյ բարեպաշտ վարդապետին Վարդանայ յարմարեալ յիբս այս¹:

Զեռագիրը. Կար. Յուց. Թ. 888 ծր. Տաշեան, Յուց. 398 եւ Պարիսի Ազգ. Մատեան, Յուց. 193, թշ. 306բ—311 եւ Թ. 153, թշ. 101:

Հրատարակութիւն. “Արարատ” թերթին մէջ 1869ին հայերէն բարեգրը լցու տեսած է, էջ 52—56:

Թարգմանութիւն. Prud’ homme, Solutions des passages de l’Écriture sainte par le Vartapet Vartan, trad. de l’arménien vulgaire sur le texte original, Paris 1867.

ւ. Վասն խորհրդոյ պատարագին ասացած. Նշեար կազմի հին կոտակօք սաղմօսին, հմմտ. Կանայեանց, Յուցակ Ներս. Հոգ. Դպրոցի, Թ. 12, էջ 409—413:

ւ. Վարդան վարդապետի ասացեալ յաղագ քահանայութեան: Դարձեալ ծայաղագ քահանայութեան: Դարձեալ ծայաղագ քահանայութեան: Դարձեալ ծայաղագ քահանայութեան:

ւ. Վասն ըանին մասանց ի խնդրոյ քարեզարդ քահանայի թողոս անուն կոչեցելոյ եղբարորդոյ Տեառն Կոստանդիայ Հայոց կաթողիկոսի ի Վարդանայ Աղուար Հայոց կաթողիկոսութիւնուն մասունք ութ են ա. անուն, թ. բայ...:

ւ. Այլ ըան Վանականին Վարդանայ զրեալ. Զբաց է ճրագ ալցին լուծանելն (Հանդ. Ամս. 1906, էջ 91). Կամ՝ Վանական վարդապետի ի ծրագալոյցն ըան (Կարինեան, Յուց. Թ. 1636):

ւ. Այլ ըան հաւատոյ ասացեալ սրբոյ վարդապետին Վարդանայ. Կենսաբուժ սուրբ Աւետարանն զիադէոս... հմմտ. Macler Catalogue, Թ. 341, թշ. 153ա—209:

Այս երկու երկերուն վրայ Յովհ. Տաւուշ շեցւոյ մասին խօսուած ատեն երկար դրած եմ, Հանդ. Ամս. 1921, էջ 170—171:

ւ. Թուղթ Հայոց կաթողիկոսին Կոտանդեայ, զոր զրեաց յաստուածապահ

դղեկէն Հոռմկլլայէ առ թագաւորն Հեթում ի մայրաքաղաքն Սիս, պատսահանի թղթին որ ի պապէն ըերաւ առ թագաւորն Հայոց Հեթում ի ծեռն ծաղ ղեկաթին որ կոչէր Տիմանջ ղեկաթ ի թուին Հայոց ՈՂէ ի ծեռն արդինական վարդապետին Վարդանայ յարմարեալ յիբս այս¹:

Հ. 2ամչեանի հետ Հ. Ալիշան² թուղթն Արեւելցոյ գրչն արդիւնք չե համարիր, սակայն անոր հարազատութեան ապացոյց են բովանդակութիւնն ու խորագիրներու մէջ որոշակի յիշուած “Արդինական վարդապետն,, (Հմմտ. Վերը) եւ “Վարդապետն Աղուանաց,, (Հմմտ. Տաշեան, Յուց., էջ 769) յորը շանքերը, որոնք Վ. Արեւելցոյ տրուած են: Թէեւ վերայիշեալ խորագրին եւ որիշ մի քանի ձեռագիրներու մէջ գրութեանս տարեթիւը յրուած է “ՈՂէ,, սակայն ձիշդն է “ՈՂէ,, զոր մի քանի ձեռագիրները ունին, ինչպէս՝ “Թուղթ Տեառն Կոստանդեայ...: զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն... ի թուիս ՈՂէ,, (Հմմտ. Macler, Catalogue, Թ. 42, թշ. 139ա): Պատճառն այն է որ “ՈՂէ,, թուականէն վերջ Լանականի աշակերտը կիլիկիոյ մէջ չէր բնակեր:

Զեռագիրը կը գտնուին թուով շատ: Հրատարակութիւնը. Թուղթս տպուած է երկու անգամ նախ “Արարատ” թերթին մէջ 1892, էջ 946—954, ապա “Գիրք թղթոց, ի մէջ, էջ 503—509:

Հ. Յովհ. Երզնկացոյ վկայութեան համատ Արեւելցի վարդապետը կոստանդին կաթուղիկոսի կանոններուն եւ որիշ նիւթերու վրայ դրած է “Կանոննական ըանս ի զգութիւնն,, Հմմտ. 2ամչեան, Պտմ. Հյշ. Գ, էջ 242:

6. Տարակուտական երկեր: Յանուն Վարդանայ կը յիշատակուին հետեւեալ երկասիրութիւններն, որոնց հարազատութիւնը կը մնայ սակայն տարակուտական ապացոյցներու պակասութեամբ:

7. Ի ըանն Ոչ ոք ել յերկինս,, Բնութեամբ է լուսոյ խնդալն:

8. Ի ըանն Քրիստոս եկեալ քահանայապետ... ի գերազանց լուսոյն պայծառացան:

¹ Ֆողովածոյ թղթոց հաւաքեալ յամին 1815ի Է հեռան Մ. Երզնկացոյ, Արձագանք 1888, էջ 158:

² 2ամչեան, Պտմ. Հյշ. Գ, էջ 231: Ալիշան, Յառաջապահն հրատարակութեան վարդանայ Պատմութեան, էջ 5:

Ք. Ի բանն գոհանամ զԱստուծոյ վասն ամենեցուն մեր... Արարշագործ Աստուած Հոգին ճշմարտութեան:

Ք. Ի բանն հոգի երեսաց մերոց Տէլ Քրիստոս... Աստուած զբանն իւրական: Չորս գրութիւններս ալ կը գտնուին վենեա. Միթարեան Հարց թ. 301 Տօնապատճառին մէջ: Վերջինը ծանօթ է Կարինեանին ալ հմմա. Յուց., էջ 2016:

Ե. Քարոզ ի բանն ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր: Այս ալ կը գտնուի Քարոզագրի մը մէջ (թշ. 157), որ վերցրեալ Հայրերուն քովն է: Մեր ձեռագիրներէն միոյն մէջ ալ կայ, հմմա. Տաշեան, Յուց., էջ 769:

Հ. Տարակյս կը վերցնեն նմանապէս Հ. Զարբանէլեանէ յանուն վարդանայ յիշուած ի Ս. Խաչ ճառերը, որոնցմէ մին կը թուի Հ. Ալիշանի “Սերբող ի Ս. Խաչ”, անուանած երկը, զօր նա առանց երկրայութեան անոր հեղինակութիւններուն մէջ կը զետեղէ (հմմա. Հայպտմ., էջ 270):

Դ. Անհարազատ երկեր: Յովհ. Վանականի հյակապ աշակերտին համբաւը մեծ էր եւ ամէն կողմ տարածուած եւ ասոր հետեւութեամբ պէսպէս զրութիւններ, որոնք “Վարդան” անուն հեղինակ մը ունեցած են, սխալմամբ յետնագոյններէն անոր վերագրուած են: Բաց աստի “Վանական”, յորջորջանքն ուրիշ Վարդաններ ալ, ինչպէս վարդ. Այդեկցին ժառանգած են եւ այս կէտո ալ սխալմունքի դուռ բացած է:

Այսպիսի գրութիւններու թիւը փոքր չէ, սակայն որովհետեւ ոմանք կարեւոր երկասիրութիւններ չեն, հս միայն նշանաւորները յիշատկելով պիտի գոհանամ:

Ե. Աշխարհազրութիւն նորոզ թարգմանչին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Վարդանայ վարդապէտի: Այս խորագրէս յայտնի կ'երեւայ որ՝ մատեանս ընծայուած է Արեւելցի վարդապէտին, սակայն ինչպէս Հ. Զամշեան արդէն ուշագիր եղած է գործքիս հեղինակը յետին դարու անձ մըն է: Զամշեան կը գրէ. “Են եւ որք սմա (Արեւելցուց) ընծայեն զհամառօտ աշխարհազրութիւն ինչ՝ արարեալ ի Վարդանայ ումեմնէ, բայց հեղինակ նորին յետոյ է քան զսա եւ քան զաշակերտ սորտ զթովշան երզնկացին, զի ի ձեռագիր օրինակս բանք լինին անդ եւ զերզնկացւոյն” (Պատմ. Հյց. Գ, էջ 242): Գրութեանս Վարդան Արեւելցուց չըլլալուն մէկ

ուժեղ ապացոյցն այն է, որ անոր մէջ, ինչպէս տեսանք, յիշատակուած է անոր մահը: Աշխարհագրութենէս կան բաւական թուով ձեռագիրներ: Հայ բնագիրը տպուած է մի քանի անգամ, այսպէս 1698ին եւ 1728ին¹ (ի Կ. Պոլիս) կից երեմիայի բառագրքին (էջ 486—496): Դարձեալ Հայերէն բնագրով եւ գաղղիերէն թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայած է Saint-Martin ի Մémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 240:

Է. Առակը Վարդանայ վարդապէտի: Հ. Զամշեան կը գրէ “Հաւաքեաց ի մի (Վարդան Արեւելցի) եւ զգիրս իմաստնալից առակաբանութեանց Միթարայ գօշի եւ այլոց ոմանց, յորս յաւել ինքն զայլ բազում առակս հանձարալիցս եւ օգտաւէտսո” (Պատմ. Հյց. Գ, էջ 241): Նախընթաց դարերուն, Հ. Զամշեանի եւ անոր հետեւողներուն հակառակ շատ գիտնականորէն եւ հիմնապէս ցուցուց նիկողայոս Մառ իւր ոռուսերէն Սборники притчъ Вардана, Պետրովուրդ 1899, անուն երկին մէջ թէ առակախօս վարդապէտը չէ Արեւելցին, այլ Մարաթացին կամ աւելի սովորական մականուամբ Այդեկցին Վարդան: Մառի երկը մեր աղջին աւելի դիւրամատչելի ըրած է Հ. Յ. Տաշեան զայն հայերէնի թարգմանելով (Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ, Վիեննա 1900, էջ ԺԱ + 193):

Այս գրութենէն ալ բաւական ձեռագիրներ կը գտնուին: Մաս մը արդէն Ն. Մառ իւր վերոյիշեալ երկին մէջ յիշատակած է: Հայագէտ Ուսուցապէտին կը պարտիւր նմանապէս մատենիս գրեթէ լիակատար հրատարակութիւնը: Այս ալ վերոգրեալ երկին մէջ կատարուած է: Հատընտիր գաղղիերէն թարգմանութեամբ պապարած է առակներէն Saint Martin, Chois des Fables de Vartan, Paris 1825, էջ 94: Գիտական տեղեկութիւններով մաս մ'ալ ի լոյս ընծայած է Հ. Յ. Ցովեանեան իւր “Հետազոտութիւնք նախնեաց ուամկօրէնի վրայ” անուն երկին մէջ (տպ. Վիեննա 1897, էջ 229, 273—337):

Դ. Վասն անքուն Որդանց: Գործքիս հեղինակ գրուած է Վարդան Վանական (հմմա. Տաշ, Յուց., էջ 17 եւ 805): Սակայն բաց ի այլ պատճառներէ բովանդակութիւնն

¹ Հմմա. Հատած մ'ալ Բազմավեալ թերթին մէջ 1887, էջ 134—144:

ու ոճը կը հաւաստեն թէ ասոր արտադրողը չէ Վարդան Վանական Արեւելցին, այլ Վարդան Այգեցին, որ նմանապէս երբեմն երբեմն Վանական յորջօքանից պատկուած է¹:

Դ. Վարդանայ Վարդապետի ասացեալ աղաւաթք տղայց առ ամենասուրբ Երրորդութիւնն (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 686): Այս ալ միայն արդէն բովանդակութենէն դատելով Արեւելցի Վարդապետին զբժ արգասիք չէ:

8. Թարգմանութիւններ. . . Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորույ Պատրիարքի: Վարդան երբ կոստանդին Կաթողիկոսին քով ի Կիլիկիա կը պանդասէր, Թարգմանած Հայերէնի վերածած է Միխայէլ Ասորույ Ժամանակագրութիւնն իրեն գլխաւորաբար թեւ եւ թիկունք ունենալով Խօսին քաշան, որուն հետ սեռն բարեկամութիւն մը յօդած էր: Նա ընտիր ծանօթութիւններ կը հազորդէ այս մասին սյն երկին յաւելուածին մէջ. «Արդ ի յամի ութերորդի քառասներորդի երկերիւրորդի հաղարելորդի թուահարութեան անժամանակ Որդւոյն Աստուծոյ գալստեանն եւ ի ՈՂէ թուականութեանս Հայոց՝ Թարգմանեցաւ գիրքս այս յասորոց ի հայս ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն կոստանդեայ եւ ի Զապէլի: Եւ էր պատրիարք Ասորուց ուղղափառաց Զապէլի: Անտիպու, որ զօրինակն շնորհաց ի հեաց եւ փոխեցաւ իձեռն Խոնայ սրբասնեալ Մար Իգնատիկ Անտիպու, որ զօրինակն շնորհացանայի վարժելոյ ի հանճար բժշկական արքան որոց վարձատու լիցի Տէր Յիսուս Քրիստոսի ի շնորհս իւր. . . Այլ մեք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան Վարդապետս, որ եւ ըստ մերում գարի կատարեցաք ի գիրքս այս ու էջ 612—613:

Թէեւ Վարդանի Խօսքերն այսպէս պայծառ են, բայց տարակուսական երկու կէտ կայ նախ թարգմանչին² մասին եւ երկրորդ ի հայ փոխուելուն տարեթուին նկատմամբ:

1. Թարգմանիչը: Խնչ ինչ գըշագիրներ ժամանակագրութեանս թարգմանիչ կը ճանչնան Դաւիթ անուն Վարդապետ մը. «Զբարեցապարտ ամենայն եւ զթարգմանիչն հինքեացապարտ ամենայն եւ զթարգմանիչն հին

եւ նոր պատմութեան զրոց՝ մանաւանդ այսմ Ըուսազարդ գրոց՝ զմեծապատիւ րաբունին եւ զքարոզն տիեզերահոչակ եւ զամենագով սուրբ Դաւիթ յիշեցէք ի Քրիստոս (Զարբ., Պտմ. Հայ. Դպ. Ա³, էջ 737): Մինչդեռ ձեռագիր-ներու բազմութիւն մը ունի «Պատմութիւն աւրաբեալ Պատրիարքին Ասորուց Միխայէլի», զոր Վարդան Արեւելցի փոխեալ էր յԱսորի գրոց: Ես բոլորովին ստոյդ կը համարիմ որ գործքիս հայ յերիւրողը կամ յընդարձակագոյն միտս թարգմանիչը Վարդան Արեւելցին է, վասն զի ասոր պացցց են . . . Վարդանայ վերոյիշեալ պայծառ խօսքերը. բ. անոր Պատմութեան եւ Ժամանակրութեան՝ մանաւանդ յաւելուածին մէջ եղած չափազանց մէծ նմանութիւնը թէ նիւթի, թէ գալափարի եւ թէ ոճի ու լեզուի մէջ. գ. Վկայութիւնը բազմաթիւ ձեռագիր-ներու:

2. Թարգմանութեան տարին: Խնչ պէտք վերոյիշեալ յառաջբերութիւնը կը ցուցնէ, գործքս թարգմանուած ըլլալու է Հայոց ՈՂէ թուին, այս է 1248 ին. Այսպէս գրուած է Երրուսաղէմեան 1870ի հրատարակութեան մէջ, մինչդեռ 1871 ի հրատարակութեան մէջ եւ այլուր կ'ընթեռնունք. «Ի յամի անժամանակն Աստուծոյ ընդ ժամանակաւ լինելցն ՈՒՄԽԸ (1248) թուահամարութեանս եւ ի ՈՂէ թուաբերութեանս Հայոց փոխեցաւ գիրքս այս յասորուց ի Հայս (անդ յաւել., էջ 42): Հետեւաբար այս երկուքն ալ Քրիստոսական թուականին մէջ մինչ իրարու հետ կը միաբանին եւ հայկական թուահամարութեան մէջ կը հակասեն մին գնելով ՈՂէ. իսկ միւսն ՈՂէ²: Խնծի այնպէս կը թուի թէ աւելի հիմնուելու է ՈՂէ թուին, այս է 1246 ին վրայ, վասն զի 1246 ը քսանուհինամակն է կոստանդին կաթուղեկոսի եւ Հեթում թագաւորի եւ այդ ատեն գործքս թարգմանուած է. «Փոխեցաւ գիրքս այս յասորուց ի Հայս հրամանաւ տեառն կոստանդեայ ի քսան եւ հինգ ամի Հայրապետութեան իւրոյ եւ ի քսան եւ հինգ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթում (Հրտ. 1871 յաւել., էջ 42): Դարձեալ վասն զի 1246 ին (գուցէ կես սերը) Վարդան կը մեկնի Հայաստան եւ ինչպէս

¹ Գրութիւնս կը գտնուի մի քանի խմբագրութեամբ. Հմին, Ցաշ., Ցուց., էջ 17, 49 և 805:

² Հոս նկատի չենք առնուր իսուս քահանացին կատարած մեծ մասնակցութիւնը:

¹ Հմին. Գերը՝ Վարդանայ սուրբ թարգմանիչ եւ կրկին լուսաւորին Հայոց բան պատմագրութեան:

² ՈՂէ թուականը կը կրէ ժամանակագրութիւն ներու հաւաքածոյ ձեռապէր մը, Հմին. Հ. Յ. Քոսեան, Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Սահամարեան վարժարանի ի կաթին, Հանդէս Ամսորեաց 1921, էջ 176:

ապացուցուցինք երկրորդ գեղերում մը ի Կիլիկիա կասկածական է: Հայկական թուին “Է”, ի “Ե”, փոփոխութիւն շատ դիւրին է, նմանապէս կարելի է թերեւս ընդունիլ թէ Վարդան քրիստոսական թուին մէջ շփոթած է, վասն զի ինքն ընդհանրապէս հայկականը կը գործածէ: Կամ աւելի ճիշդը՝ պիտի ըսենք թէ քրիստոսական թիւը Եւսեբիոսի հետեւելով հաշուած է:

Հրատարակութիւնը: Գործքս թարգմանութիւն ըլլալով միայն հրատարակութիւնները յիշատակելով կը գոհանամ: Երկու անգամ ի լրս ընծայուած է յերուսաղէմ 1870 ին եւ 1871 ին: Յաւելուածը տպուած է առանձին Միութիւն Հաշտենից թերթին մէջ 1860, թ. 6, 7, 8:

Երկու Վարդանի համար մեծ կարեւութիւն կը ստանայ աւելի յաւելուածին համար, վասն զի իւր գրչին զուտ արդիւնք է հմբու. էջ 609—622¹:

Բ. Նորին Ցեառն Միհայէլի Պատրիարքի Ասորոյ Յաղագս Քահանայութեան թէ ուստի սկսանի եւ ուր կատարի, եւ թէ զինչ է քահանայութիւնն:

Հանդոյն Պատմութեան նմանապէս այս ճառն Խողլ քահանան, ինչպէս կարելի է մակաբերել, թարգմանած է եւ զայն Վարդան Արեւելցին կոկած ու ճոխացուցած է ամէն տեսակէտէ առնլով:

Երկուքին մէջ ալ անոր դերն ի հարկէ Խողլի հետ զու գակչու չէ, սակայն միւս կողմանէ ալ չենք կրնար ըսել թէ անոր աջակցութիւնը դպշն է եւ աննշանակ: Իբրեւ մանաւանդ հայերէն լեզուի սրբագրիչ իւր ժամանակին համար Անականի աշակերտին մասնակցութիւնը պատուաբեր է ու գոհացուցուցիչ:

Արեւելցի վարդապետին աչքի զարնող գրութիւններու համառօտ տախտակը դնելէն եւ անոնց վրայ կարճառօտ խօսելէն վերջ, կ'արժէ անոնց մասին մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն յաւելուլ:

Անոր գրած երկասիրութիւններու լեզուն աղջատ չէ, այլ ժամանակակից մատենագիրներու հետ համեմատելով լաւ ինամուած: Որչափ կը տեմնուի առանձին գորգուրանքի առարկայ ըրած է ներբողներուն լեզուն: Պատմութեան մէջ, մանաւանդ վերջերը (այսպէս Հուլզու կամ Հալադու խանին հետ ունեցած տե-

¹ Բաց տառի ունի պատմական մանրապատում առելութիւններ, ինչպէս քիչ յառաջ գրուած յառաջբերութիւնն կարելի է առնենել:

սակցութիւնը), ուամկախառն բառեր եւ ասութիւններ սովորական խօսակցութիւններու մէջ պահուած են¹:

Անոր ոճն ալ քանի մը սեւ կէտեր անտես ընելով բարձր է ու պերճախօս: Դարձեալ ներբողները օճին ու իմաստին կողմանէ գերադաս են՝ համեմատութեամբ. միւս գործքերու: Ներբող արտասանելով մէջ անիկա քաղցրախօս է եւ ուշգրաւ գաղափարներով օծուն: Մեր ճարտասաններու երամին մէջ նա Եղիշէի, Ներսէս Լամբրոնացւոյ եւ ուրիշ մի քանի կարկառուն գէմքերու հետ կրնար յերեւան գալ իրքեւ վարպետ մը քաջ, որուն շաւիղներուն հետեւելու էր ուսանողութիւնը: Միայն ցաւալին այն է որ անոնց ամէնուն վայելման գեռ արժանացած չենք, վասն զի գեռ ամէնը չեն հրատարակուած եւ ձեռագիրներ ալ անցայտ կը մնան:

Անիկա իւր բոլոր գրութիւններու մէջ կը ցուցնէ մեծ հմտութիւն: Ժանօթ է հայազգի բոլոր պատմագիրներու: Ա. Գրոց մեկնութիւններու մէջ անձրկած չի կենար, այլ տեղեակ է հոս ալ նշանաւոր մեկնարատներու եւ իւր գրութիւնները կը հիւսէ Սթանասի, Եփրեմի, Ոսկեբերանի, Կիւրեղներու, Գրիգորներու եւ ուրիշ շատ մը հոյակապ հեղինակներու արտագրածներով: Օտարազգի անձինքներու գրութիւններէն օգտուած է՝ ընդհանրապէս անոնց թարգմանութիւնները աչքի առջեւ ունենալով: Սակայն անհաւանական չէ թէ այլահնչիւն բարբառներու գիտութիւնն ալ ժառանգած էր: Զամշեանի կարծիքին համեմատ անիկա ծանօթ էր պարսկերէնի, Երբայեցերէնի, բայց մանաւանդ յունարէնի եւ ասորերէնի (Պատմ. Հյց. գ., էջ 240):

Անոր հմտութիւնը միայն գրաւորին վրայ չի տարածուիր, այլ ժողովրդեան ու աշակերտներու խաւերուն մէջ գեղերելով շատ մը աւանդութիւններ հաւաքած է եւ զանոնք օգտակարապէս գործածած: Աշխարհագրական նիթերու մէջ ունեցած հմտութիւնն ալ կարելի չէ անտեսելով անցնել, անոնց մէջ ալ ընդարձակ է սահմանը:

Անձի մը մեծութիւնը կը տեսնուի իւր կենցաղավարութենէն եւ արտագրած արգասիքներէն եւ երբ յետսահայեաց ակնարկ մը արձակուի Վարդանի կեանքին ու երկերուն վրայ, այն ատեն անոնք իբրեւ ջինջ հայլի մը կը

¹ Այս ուամկաբանութեանց նկատմամբ բաւական խօսած է Հ. Գ. Օովհանեսան, հմբու. Հետազոտութիւնք նաև ամկորենի վրայ էջ 253:

պատկերացնեն անոր գնահատելի արժանիքը:
Արդէն դարերը համոզուած են անոր մեծու-
թեան վրայ եւ անոր անունը հռչակած են

“ՄԵԺ յօրջորջուանիկ:

Թէեւ “լուր աբեղայ” մըն էր, ինչպէս
ինզինքը կոչել սովոր է (Հմմտ. Պատմ., էջ 158),
սակայն իւր վրան կը կենդրոնացնէր կոստանդին
կաթուղիկոսին երկրորդ եսը եւ զայն կ'արդա-
րացնէր հոյակապ պտուղներ յառաջ բերելով:
Քայլ իւր ամենէն մեծ արժանիքը կը կայանայ
բայց իւր ամենէն մեծ արժանիքը կը կայանայ
անուանի եւ բազմաթիւ աշակերտներու եւ եր-
կերու մէջ, որոնք ինչպէս մինչեւ ցայսօր՝ այս-
պէս եւ ասկէ վերջ պիտի հանդիսանան անոր

“ՄԵԺ անուան մշտաբարբառ քարողներ”:
ՀԱՄԱՁԱՍԴ ՈՍԿԵԱՆ

ԴԱԶԱԲ ԵԳԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈԽԸԹԵՑԻ

ՏԵՂԵՍՑ (1550-1610)

Ղաղար կը վերաբերի այն տաղասացներու
շարքին, որոնց թշուառութիւնը լեզու տուած է՝
հեռու հայրենիքէն, դարիպութեան մէջ հայ-
րենի աշխարհն ողբալու, ինչպէս Ստեփանոս եւ
Յակոբ Թօփիաթեցիները, նշնպէս անոնց համշե-
րակն Ղաղար առաջն անգամ օտար երկիրի
տակ կը ծանօթանայ մեզի, սա “ի մայրաքաղաքն
կամենից՝ յերկիրն ըսուզաց եւ Խախաց”:

Ծննդեան թուականն (1550°) անսույդ
կը մնայ. բայց ծնած է Թօփիաթ, ինչպէս կ'երե-
ւայ՝ Ա. Քառամանից թաղը, ուր թաղուած են իւր
ծնողք 1602էն յսուաջ. գովասանք ի վերայ
Թօփիաթ քաղաքին տաղն մէջ կը գրէ այս
նկատմամբ.

Մեր ննջեցեալքն Թօփիաթ հանգած,
Սուրբ Քառամանից թաղն պանկած:

Հոս հաւանօրէն անցուց Ղաղար իւր երիտասար-
դութիւնն ալ. յամենայն դէպոթուսաթ թէ իրբեւ
հայրենիք եւ թէ իրբեւ վայելուչ, վաճառաշահ
եւ փարթամ քաղաք մեծ աղդեցութիւն գոր-
ծած է Ղաղաքի վրայ, որ զայն իւր յիշեալ գո-
ծած է Ղաղաքի մէջ ափոք Ստամբուլ կ'անուանէ,
վասանքի մէջ ափոք Ստամբուլ կ'երթեւին,
ուր անթիւ վաճառականները կ'երթեւին,
“բերեն բեռներ, երկիր խնդայ”:

Այսէւ 1602 իւր կեանքն թաքուն կը

մնայ մեզմէ¹, Ղաղար կ'երեւայ թէ ականատես
եղած է Թօփիաթի 1602, Մայիս 29ի հարուա-
ծին, որով քարուքանդ եղաւ քաղաքը, զայ-
շակնարկէ ինքը իւր Ողբին մէջ.

Եւդոկիա բերդուդ գոված,
Քաղաքը քո չէր պարըսպած,
Որ մեր չարեցին եկ քեզ հարուած,
Թախտենցար աւաղակաց:

² Աւազակներուսու գերող գերփող արշաւանք-
ներէն մազապուր փախստական կը հասնի Ղա-
ղար մինչեւ Ուկրանիոյ Եազլովցա քաղաքը, աչքը
յետո դէպի հայրենիք: Իւր Ողբին մէջ ար-
ձանագրած է այս մասին սրտաձմլիկ տողերս.

Ղաղար գերի մեղք գմբած,
Պանդուխտ եղար մէջ Ուռուզաց,
Դու հոգ մ'աներ, Տէրն ողորմած,
Տանի իւր տեղն ամէն ցրուած:

Այդ “ցրուած” ներէն էր ինքն ալ բայց թէ վի-
ճակեցած իրեն ամիոփուիլ հայրենի երդիքին
տակ, զգիտենք. բայց հաւանօրէն ոչ:

1605/6 թուին կը գտնենք զինքը Եազ-
լովցա գիւղազաքը, ուր Արիստակէս եւ Կա-
րապետ աշակերտներուն ինչըրանքով յօրինած
է Թօփիաթի վրայ երեք տաղ, սկիզբը կայ նա-
խերդանք մը, ուր իւր բնակավայրն կը նկարա-
գրէ այսպէս.

Կենամք քաղաք գիւղանըման
Քսան տուն կայ ժողովրդեան
Չունիկ գրեան, Ասմաւուրքեան
Ոչ ձաշուգիրը, ոչ Գանձարան,
Անմընիթար եմք արխրական,
Զի կար փեշան եւ գործարան,
Մնացաք պարապ եւ առանց բան,
Գրեցաք տետրակո ի Եազլովցան²
Եւ ի իննդրոյ մանկանց մեղ կան,
Արիստակէս, Կարապետեան,
Կարդան զգովքս, ուրախանան,
Միշտ Աստուծոյ գոհութիւն տան³:

1 Զեռագիր մը՝ ‘Եերսիսի Ընորհալ’ Մեկնութիւն
Մատութէի, որ այժմ Օքսֆորդի Բոգէան Մատենադարանը
կը գտնուի (թ. 80, Հմմտ. Baronian-Coneybeare, Catalogue, էջ 180) կ'ըսուի թէ ընդօրինակած է “Ղաղար Թօփիաթ-
ցի ի ուսուն Ա. Ստեփանոսի որ կոչի Քահընկալոյ ի պետա-
կան գրտութեան թուականը յայսնի է (Պարու-
շեան գիւղանըման ոչ գրտութեան թուականը յայսնի է (Պարու-
շեան գիւղանըման համար կոռուան մը գանել: Կնձի ծանօթ-
ըին է նոյնացնելու համար կոռուան մը գանել: Կնձի ծանօթ-
ըին է այս լուսնէն ուրիշ Ղաղար Եւդոկիացի արեգաց մ'ալ,
որ 1598ին ի Քօթաց (Քեօթահիա) ի խնդրոյ Ստեփանոս
քահանացի Աւետարան մը կ'օրինակէ. Հմմտ. Բիւզան-
ցիոն 1897, թ. 350:

2 Տպ. Եազլովցան:

3 Իրի էջ 70: